

*Poul-Gerhard Andersen: Orgelbogen, 2. udg.
Christian Ejlers Forlag, 1987, 336 sider.*

Det var i 10-års alderen, at jeg første gang fik lejlighed til at sidde på en orgelbænk og dér opleve selv at kunne svælge i de mange klangkombinationer, det 24 stemmers pneumatiske orgel i Jesu Hjerter Kirke i København havde at byde på; min fascination var total, og forelskelsen i orglet har holdt sig glødende lige siden. Kort tid efter denne skelsættende oplevelse fandt jeg på et kommunebibliotek rent tilfældigt en bog, som med sit emne og omfang fik det til at gibbe i mig: "Orgelbogen" stod der på ryggen – bogen, som måtte føre ind til mysterierne og afdække hemmelighederne bag det tekniske og klanglige vidunder. Hvor meget af det, jeg dengang egentlig forstod, ved jeg ikke mere i dag, men jeg husker, at jeg læste afsnit af den om og om igen med den allerstørste fornøjelse, og givet er det, at min viden om og vedholdende interesse for orgelbygning har en del at gøre med læsningen af denne bog. Den er skrevet af den dygtige og erfarne orgelbygger Poul-Gerhard Andersen, der først som ansat i orgelbyggeriet Marcussen og Søn, siden gennem sin selvstændige virksomhed har fulgt en væsentlig del af udviklingen i dette århundredes orgelbygning og desuden selv har sat sit markante præg på den.

Bogen blev udgivet i 1956 som en hjælp til organister, der selvfølgelig må vide, hvordan deres instrument fungerer, samt kende de historiske perspektiver for til fulde at kunne forstå den orgelmusik, de spiller. Desuden var den tiltænkt præster, menighedsråd og andre, der ved om- og nybygning af orgler i kirkerne skulle kunne træffe saglige afgørelser i den slags betydelige affærer. Personligt mener jeg, at bogen også må være af største nytte for enhver, der beskæftiger sig med musikhistorie på videnskabeligt plan; orglet og dets musik indtager jo en central plads i den vesteuropæiske musikkultur gennem dets århundredlange forbindelse med kirken. Desuden repræsenterer det som instrument det mest avancerede, der nogensinde er frembragt, både med hensyn til klang og teknik.

Orgelbogens 1956-udgave blev snart udsolgt, og den engelske oversættelse "Organ Building and Design" fra 1969 har længe været ude af handelen. Det må derfor hilses med glæde, at et genoptryk har set dagens lys. Nu er der sket store forandringer i orgelbygningskunsten siden 1956, en udvikling som ikke mindst P-G.A. har haft stor indflydelse på, og han havde da også planer om at revidere Orgelbogen for at drage disse landvindinger ind i fremstillingen af orgelbygningskomplekset. Han nåede desværre ikke at fuldende revisionen før sin død, og man har da skønnet, at det var bedre at genoptrykke den tidligere udgave fremfor at give sig til på egen hånd at redigere frem og tilbage – en pietetsfuld holdning, som fortjener respekt. P-G.A. har jo ytret sig livligt om sine ideer både i Organistbladet (organ for Dansk Organist- og Kantorsamfund) og Orglet (tidsskrift for Det danske Orgelselskab), så det er muligt ad anden vej at få del i disse tanker.

Orgelbogens undertitel er: "Klangteknik, arkitektur og historie" -og den lover ikke for lidt, selvom der ikke er tale om nogen orgelbyggerens "Do-it-yourself". Den forsøger at forklare tingene enkelt og ligefremt for den stort set forudsætningsløse, og det lykkes i udstrakt grad, takket være forfatterens store overblik og personlige erfaring, som han giver udtryk for i et flydende og veloplagt sprog, godt garneret med en stor portion humor, som navnlig kommer til udfoldelse, når mere outrerede eksperimenter har set dagens lys.

Kapitel 1 omhandler *toneforhold*; d.v.s. lydsvingningens natur og den menneskelige lydperception, skalaens opståen og opbygning fra Pythagoras til den ligesvævende temperatur, partial- og kombinationstoner o.lign. Det er velformuleret og underholdende at læse på trods af, at det er tungt stof, men jeg kan godt forestille mig, at en del må stå af overfor de specifikt matematisk-fysiske aspekter, selvom P-G.A. forsøger at undgå panik hos læseren ved at spare på formlerne. Nogle forhold søges belyst med diagrammer af forskellig art. De repræsenterer generelt fremstillingens svageste led; dels er de ofte meget primitivt udformede, dels er de sjældent læselige på grund af dårligt tryk og for stærk formindskelse – men en ulempe er yderligere, at forklaringen til figurerne udelukkende må søges i teksten, og når der er fejl her, vil mangan læser måske opgive at søge oplysninger i diagrammerne på egen hånd. Hvordan man f.eks. under anvendelse af figur 1, som viser ørets følsomhed som funktion af frekvensen ved en række konstante perceptionsniveauer, kan få mindste styrke til 65 dB ved 330 Hz, er mig en gåde – den angivelige laveste kurve, der repræsenterer minimumshørbarhed, skærer ved ca. 7 dB. Der kan foreligge en kommafejl, men så er den angivne nøjagtighed urealisabel. Om svingningskurverne figur 2 er tilstrækkeligt forklaret for den, der aldrig har beskæftiget sig med slige fremstillinger, er tvivlsomt – men det er selvfølgelig begrænset, hvor megen plads der har kunnet ofres på de grundlæggende fysiske forhold. Interessant er det, at P-G.A., efter en kort gennemgang af Schlick's og Prætorius' samt den ligesvævende temperatur, konkluderer, at den sidste gik af med sejren, og "*der er ingen betingelser nutildags for at tage den* (altså diskussionen om temperatursystemerne) *op på ny*" (s.18). I de seneste årtier er der netop sket meget på den front: Werckmeister-, Kirnberger- og middeltone-temperaturer er kommet ind i varmen igen, og P-G.A. har selv bygget instrumenter, hvor uligesvævende temperatur er anvendt.

Kapitel 2 handler om *rumakustik*. Det er stadig et emne, som er vanskeligt at behandle videnskabeligt – men den gode orgelbygger bruger sin intuition og erfaring og betragter rummet som en del af det instrument, han skal bygge – en indlysende grundsætning, som ikke altid er tilgodeset af orgelbyggere. Orglets æstetik er, som jeg senere vil komme ind på, ofte et ideologisk spørgsmål, og det har til tider ført til, at et orgel er bygget efter denne eller hin skabelon uden tanke på det rum, det skal klinge i.

I kapitel 3 ser vi så på selve *lydgiverne*, altså orgelpibernes virkemåde. Der gives en meget grundig indføring i de fysiske forhold og i de muligheder, man

har for at påvirke den enkelte pibes klang. Dernæst forklares, hvordan en piberækkes dimensioner må ændres fra bas til diskant, hvis man vil have en egal klang hele vejen igennem – eller måske snarere, hvad der skal til, for at rækken opfattes som et levende instrument, for den videnskabeligt korrekte egalitet medfører en ukunstnerisk kedsommelighed. Hele dette *mensureringssspørgsmål* er yderst kompliceret, men har siden middelalderen været et kernespørgsmål i orgelbygningen. Figurerne til belysning af disse forhold er ikke særligt gode – nedfotograferingen har gjort tal og bogstaver næsten ulæselige. Orgelbyggeren er her på hjemmebane, han er vant til at aflæse sine diagrammer, men forvirring vil opstå hos mange læsere, også når de på s.41 læser: “...*Bendeler viser med nogle eksempler, hvor enkelt det kan gøres ...*” og så lidt senere: “*Der må en noget mere kompliceret metode til for at opnå det rette ”unbetriegliche und unumstössliche“ fundament for mensureringskunsten. Og den giver han så ...*” for på s.42 at få at vide, at “...*det gælder ... at de slet ikke giver virkeligt konkrete anvisninger...*” Efter at være kørt rundt i proportioner med og uden “foranderlige” additive konstanter konkluderes, at den gode mensureringskunst unddrager sig matematisk formulering -og at forfaldet i orgelbygningen satte ind, da man i løbet af 1800-tallet lod sig styre af fysiske formler i stedet for erfaring og kunstnerisk intuition. En reaktion mod fabriksfremstillede misfostre satte ind i 1920’erne og resulterede i den såkaldte “Orgelbevægelse”, der rettede sin opmærksomhed mod baroktidens mensurteknik og registertyper. Selvom P-G.A. i nogen grad er et produkt af denne bevægelse, forholder han sig dog afslappet til en del af dens dogmer: “*Det kan ikke nægtes, at de nye bestræbelser undertiden var ledsaget af museumsromantik og en overtro på barokmestrene, som ikke var af det gode. – Det er vist overstået. Man ser mere nøgternt på tingene nu ... men nogen egentlig videnskabelig sandhed er der ikke konstateret i barokmensurerne eller deres systemer. Derimod har de lært os at tage naturligt på arbejdet og bruge vore øren.*” (s.47). Når der tales om intonationsteknik – altså dette med at få den færdige pibe til at give den “rigtige” lyd fra sig, er der virkeligt megen ideologi opblandet i holdningen til fænomenet. Det lyder godt nok besnærende, når den erfarne orgelbygger P-G.A. påstår: “*Man kan ved intonationen få en pibe til at lyde på mange forskellige måder, men den naturlige klang ligger indenfor ret snævre grænser, og det er intonatørens kunst at finde den.*” (s.33). Men når man siden konfronteres med de mange registerfamilier (kapitel 4) og ser, hvad der egentlig opnås ved halvdækning i form af påsatte rør og koniske opsatser, eller hvad snæver mensurering og lavt opsnit betyder for partialtonerne i en gedakt, kunne man fristes til at spørge, om tesen om det “naturlige” ikke er noget vrøvl, dybest set? Nogle orgelbyggere afskriver alle former for intonationshjælpemidler som kernestik, skæg og indsnavring af pibefødder, samtidig med at de bygger rørfløjter og tungestemmer med de mest fantasifulde lydbægre, der netop har til hensigt at ændre den “naturlige” klang i retning af en *villet*.

Kapitel 4 giver en meget grundig indføring i de enkelte *registerfamilier*

og deres historiske forudsætninger, herunder får de blandede stemmer som mixturer og scharfer en særlig indgående behandling med henblik på sammensætning og repetition, og der belyses med en righoldighed af historiske og nationalkarakteristiske eksempler. Det er selvfølgelig forvirrende, når det samme navn dækker vidt forskellige registre, ligesom det modsatte tit er tilfældet. Det betyder da også, at de mange dispositioner i kapitel 7 til tider kan savne en uddybning: hvordan klinger de stemmer egentlig? Men tilbage til bogens orden: Kapitel 5 fortæller om de *mekaniske* detaljer, om luftens vej fra bælg til pibe via vindladen, som styres af tangenter og registeranordning. At baroktidens sløjfevindlade har vist sin funktionsduelighed, konstateres nøgternt, og det er stadig den herskende konstruktion, hvis egenskaber yderligere er blevet forbedrede ved anvendelse af selvregulerende tangentophæng og moderne materialer, der ikke slår sig og giver anledning til "hylere" eller "svindsot". Reproduktionerne af Dom Bedos fantastiske kobberstik fra "l'Art du Facteur d'Orgues" er desværre nærmest mislykkede, så detaljerne forsvinder i sorte skygger – det er synd, fordi megen værdifuld information går tabt for læseren. En meningsforstyrrende trykfejl (dem er der ikke mange af) har sneget sig ind på s.95: "*Hvor særlige forhold gør sig gældende, må klaviaturerne undertiden fjernes så langt fra selve orgelværket, så det er muligt at gennemføre en rent mekanisk trakturforbindelse*" – der menes naturligvis *umuligt*. Kapitlets konklusion er, at de rent mekaniske orgler har en bedre funktion end de senere opdukkede elektriske og pneumatiske trakturer – og det er der kun få, der i dag vil anfægte. Interessant er P-G.A.'s vurdering af registerhjælpemidler. På s.96 skønnes, at de nærmest er overflødige, og at det drejer sig om at finde frem til et hensigtsmæssigt registeranlæg ved spillebordet. Det var holdningen dengang; siden har elektronikken gjort det muligt at indrette kombinationssystemer med et utal af forud programmérbare indstillinger – og på en sådan måde, at orglets *øvrige mekaniske funktioner lades uberørt*. Den, der af orgelæstetiske grunde ikke vil have noget med systemet at gøre, kan bare undlade at bruge det. P-G.A. nåede selv at bygge orgler med sådanne systemer. Kapitel 6: "*Middelalderorglet*" og kapitel 7 "*De vesteuropæiske orgeltyper*" fortæller så den spændende beretning om, hvordan teknik og registertyper har været udviklet og anvendt. Et væld af orgeldispositioner belyser de klanglige forhold og anekdotisk-historisk stof om orgelbyggere og deres virke gør det til både fornøjelig og oplysende læsning. Man imponeres over den store viden, som forfatteren har siddet inde med. Der bliver for læseren selvfølgelig tilbage at få *hørt* med egne ører, men disse kapitler er en indgang for den, der vil rejse ud i den vide orgelverden eller blot opsøge lyden via pladeindspilninger.

På trods af det store omfang, kapitel 7 indtager, er det næste kapitel forfatterens hovedanliggende: *Orgelfacaden*. Ingen har vist som han studeret og arbejdet med netop denne side af instrumentet. Ved den historiske gennemgang og de mange eksempler peger han på yderst interessante og for orglets helhed aldeles afgørende forhold: Der må være en nøje sammenhæng

mellem facaden og orglets værkopbygning, facaden må ikke være en kulisser med stumme blikkenslagerpiber. Argumentationen er meget grundig, og man forstår, at når nyere dansk orgelbygning hævder sig så voldsomt i vor tid, hænger det bl.a. sammen med, at der har kunnet skabes meget særprægede og fantasifulde facader, som samtidig har opfyldt instrumentets egne krav og derved befordret en overbevisende klang. Som en bedre detektivroman følger man P-G.A.'s rekonstruktion af facaden til Haderslev Domkirkes orgel, som han foretog i 1947. Hans udledning af proportionerne er intet mindre end en genistreg – og her får man så et synligt kunstnerisk belæg for den filosofi, der ligger bag P-G.A.'s måde at tænke facade på. I naturlig forlængelse af dette følger så kapitel 9 om orglets placering; der sættes igen historisk lys på forholdene, og der argumenteres med begge ben på jorden for at tage hensyn til rummets dimensioner og arkitektur samt liturgisk og musikalsk funktion.

Kapitel 10 sætter fokus på *“Orgelbevægelsen”* og særligt på den betydning, den fik på dansk orgelbygning. Det er helt klart, at der i løbet af romantikken og et stykke ind i vort århundrede blev bygget dårlige orgler med dårlig mekanik og usund klang, men reaktionen gik en overgang temmelig vidt i dens idé om at genoptage barokkens idiomer. Om Jægersborg-orglet – i øvrigt en af orgelbevægelsens største perler – hedder det om brystværkets låger (s.287): *“- Det kan diskuteres, om de låger, der kan lukkes for brystværket, er et for orglet naturligt virkemiddel – ekkoværker og crescendoværker optræder jo også først i forbindelse med den begyndende dekadence... forøvrigt skal lugerne i dette tilfælde betjenes med begge hænder, så det værste misbrug – crescendovirkninger – er udelukket.”* Det hører jo med til billedet, at en del instrumenter af romantisk tilsnit som følge af ånden i ovenstående beklageligvis er blevet likvideret. Til gengæld har P-G.A. – åben som han var overfor nye strømninger – selv bygget orgler med prægtige svelleværker fyldt til randen med registre af romantisk herkomst – det nye er, at orgelbygningen nu inddrager *alle tiders* erfaringer for at skabe det bedst mulige, både teknisk og klangligt. Til sidst følger et afsnit om vedligeholdelse, stemning, ombygning og nybygning af orgler, om funktionsfejl, forstemninger og disse tings afhjælpning – alt sammen noget, en organist bør være fortrolig med, og som kirkelige myndigheder kan have gavn af at vide. Det i forvejen meget fyldige billedmateriale er blevet udvidet navnlig med en del facader fra P-G.A.'s senere instrumenter. Da nummereringen er brudt sammen i forhold til den tidligere udgave, har man anbragt en forklarende tekst under billederne, men henvisningerne i teksten går stadig på den gamle nummerering, hvilket er lidt irriterende. Endvidere er reproduktionerne meget forringet i kvalitet, de er for mørke og udetaljerede. De tidligere stregtegninger af Hill (Salamanca, Tarragona Old Radnor), der var glimrende, er erstattet af ringere fotos, og en række figurer er spejlvendt (figur 67, 85, 99). Billedet af Flensborg-orglet virker nærmest som et negativ, og Grundtvigskirkens og Tarragonas facader forsvinder helt i skygger. Kunne disse skønhedsfejl ikke

have været undgået?

Til person- og fagregisteret kunne gerne være føjet en ordliste over fagudtryk, ligesom en del registernavne i dispositionerne burde være forklaret i det relevante kapitel. – De forbehold, jeg har måttet tage her og andetsteds, kan dog ikke røre afgørende ved bogens store betydning; den er fortsat det vægtigste, der er skrevet på dansk om emnet, og vi må være initiativtagerne til denne genudsendelse taknemmelige for, at de har gjort det muligt igen at kunne anskaffe sig det formidable værk.

Knud-Erik Kengen